

ŠNEKTŲ GRUPĖS ŽODYNO SUDARYMO PRINCIPAI

V. VITKAUSKAS

Keičiantis gyvenimo sąlygoms, kaimui artėjant prie miesto, nykstant senojo kaimo realijoms, stiprėjant literatūrinės kalbos įtakai, daug senų tarmiškų žodžių sparčiai traukiasi iš vartosenos. Stabili tarmių morfologija, sunkiau keičiantisi fonetika yra plačiai aprašyta ir nagrinėta kapitaliniame Z. Zinkevičiaus veikale „Lietuvių dialektologija“, daugelyje kandidatinių disertacijų, o leksika paprastai aprašinėjama tik tiek, kiek reikalinga anksčiau minėtoms sritims. Leksika yra judriausias kalbos elementas, visada turėjęs ir turįs tendenciją kisti kartu su tobulėjančiu ir keičiančiu gyvenimu. Ypač tai būdinga dabartiniams laikams. Mūsų kaimo jaunoji karta aktyviai mokosi lk, visiškai nebežino daugelio anksčiau kaime buvusių populiarių dalykų. Todėl gana abejotina, ar iš dabartinės senosios kaimo kartos, gimusios XIX a. gale ir XX a. pradžioje ir gerai išlaikiusios senąją tarmių leksiką, visą šnektų žodyną, jos leksikos sistemą perims dabartinė jaunoji karta. Užfiksuoti traukiančiosi iš gyvenimo senosios kartos žodžių lobyną, naujų žodžių kūrimo principus darosi aktualu ir būtina.

Todėl atsiranda reikalas imti sudarinėti tarminius žodynus, leidžiančius išsamiai išnagrinėti tarmių leksiką, pateikti jos sistemą ar bent dalį kalbos mokslo ir praktikos reikalams, išryškinti žodyninio fondo tikrąją padėtį (tarmiškų žodžių funkcionavimą šnektose, jų keitimąsi, traukimąsi iš vartosenos, naujų atsiradimą ir pan.).

Tarminiai žodynai dabar yra bene labiausiai rūpimas dalykas Tarybų Sąjungos ir daugelio šalių leksikografams dialektologams. Ypač jais rūpinasi rusų kalbininkai, kurie šalia 17 tomų literatūrinės kalbos žodyno greitai turės daugiatomį visų rusų tarmių žodyną, bemaž visų Rusijos Federacijos sričių ir kraštų šnektų grupių leksikos rinkinius ir nagrinėjimus, yra jau išleidę net vieno kaimo leksikos kruopščiai parengtą žodyną¹.

Susipažinus su keliolika įvairių žodynų, jų sudarymo principais (apie tai yra paskelbtas platesnis straipsnis „Tarminių žodynų tipai ir sudarymo principai“ MA Darbuose, A serijoje, t. 2(33), p. 153–170), sumanyta pakalbėti apie lietuvių kalbos vienos kokios šnektų grupės žodyną ir sudarymo principus.

Tam reikalui nagrinėtini šie dalykai:

1. Šnektų plotas, bendros izoglosos, kad išryškėtų tarmių bendrumas, artumas, priklausymas vienam arealui.

¹ Словарь современного русского народного говора (д. Деулино Рязанской области). Материал собрали и словарь составили: Г. А. Барина, Г. С. Коготкова, Е. А. Некрасова, И. А. Оссовецкий, В. Б. Силина, К. П. Смолина, под редакцией И. А. Оссовецкого. Москва, 1969, 612 с.

2. Žodyno tikslas, kuo šituo darbu siekiama. Ypač atkreiptinas dėmesys į leksikos nykstantįjį sluoksnį, svarbų kalbos istorijai ir šiuo metu jaunosios kartos nebevertojamą.

3. Žodyno tipas, nes nuo jo pasirinkimo priklauso medžiagos išdėstymas, kaupimas, gana margos tarminės leksikos įvertinimas (čia aiškūs keli sluoksniai: bendra visai tautai leksika, specifiški šnektos ar šnektų grupės žodžiai, skoliniai, naujai iš lk per mokyklas, radiją ir televiziją, teatrą, per iš kitų Lietuvos vietų atvykstantčius specialistus į tarmę ateiną žodžiai).

Visais šiais klausimais ir norima konkrečiai pakalbėti.

Žodžiai iš žemaičių šnektų (daugiausia apie Kuršėnus, Várputėnus, Dirvónėnus ir kt.) prof. J. Balčikonio skatinimu pradėti rinkti nuo 1954 m. Per vasarą būdavo užrašoma po keletą šimtų ir atiduodama Lietuvių kalbos žodyno redakcijai. 1958 m. pradėjus dirbti Lietuvių kalbos ir literatūros institute ir važinėjant į ekspedicijas, susikaupė nemaži pietų žemaičių (rytų dūnininkų) tarmės leksikos pluoštai, tapę pamatu sumanytam tarminiam žodynui. Jis, manytina, atspindės ne tik vienos, kompaktiškos tarmės žodyninę sudėtį, bet turės duoti supratimą ir apskritai apie visų žemaičių leksiką, nes šios tarmės žodžiai dažnai vartojami daug kur Žemaičiuose.

Tokio žodyno šnektų grupės plotas, iš kurio daugiausia turime medžiagos, būtų šitas: Šiaulių raj. Kuršėnų ir Micáičių apylinkės (svarbesnės gyvenamosios vietos: Kuršėnai, Várputėnai, Pakšteliai²), Šiaulių raj. Raudėnų apylinkės rytinė dalis (Dirvónėnai), Kełmės raj. Pāšilėnų ir Ūžvenčio (į vakarus esą kaimai) apylinkės (Vidsodis, Ūžventis), Telšių raj. Pāvandenės apylinkės pietinė dalis bei Telšių raj. Lučkės apylinkės pietinė dalis (Viekšnāliai).

1. Jų bendros fonetinės ypatybės:

a) *ie, uo > i, u*:

kīc, šīnc, ūšes, vns. gal. *dūrbe* (PvnR, Užv, Vds, Vksn), *žīc, īvas, ūga*, dgs. vard. *ūrles* (Dr, Krš, Pkš, Vrp).

b) Kamieno ir kirčiuotų galūnių *ė, o > ie, uo*:

ūōškā, uōškēlė, vīēžė, įiēmāu (PvnR, Užv, Vds, Vksn), *grūobi, žuolēlī, riēk, griēblīs* (Dr, Krš, Pkš, Vrp).

c) Visuotinis kirčio atitraukimas³.

d) **tj, *dj > t, d* prieš *ā*:

jāutē, jāutēms, jāutēs, bet *jāuče || jāučė* (PvnR, Užv, Vds, Vksn), *gaidē, gaidēms, galdēs*, bet *gaīdže* (Dr, Krš, Pkš, Vrp).

2. Fonetinės ypatybės, kurios bendros tik impulsu, bet skiriasi niuansais:

a) *am, an >*

om, on: ōmžos, sōmda, kōnd, dōngòs (PvnR, Užv, Vds, Vksn),
*um, un:*⁴ *kruñta, lūmda, žūnc, guñ.din* (Dr, Krš, Pkš, Vrp).

² Šis kaimas pasirinktas dėl to: tai yra Lietuvių kalbos atlaso punktas, vienas iš didesnių kaimų šiaurinėje kuršėniškių dalyje, priklausiusioje Papilės valsčiui ir patyrusioje didesnę latvių kalbos įtaką (yra buvę latvių sodybų).

³ Z. Zinkevičius, Lietuvių dialektologija, Vilnius, 1966, p. 38–39, 447. Pavyzdžių žr. Vyt. Vitkauskas, Kuršėnų tarmės kirtis ir priegaidė, „Lietuvių kalbotyros klausimai“, 3, Vilnius, 1960, p. 62.

b) *i, u* >

e, o: *plēks, ženā·u, žlōks, sōpō* (PvnR, Užv, Vds, Vksn),
*i, u*⁴: *triktī, kišī, lūp, sukā·u* (Dr, Krš, Pkš, Vrp).

c) *a, e, i, u* ~

on, en, in, un: *žō·ncēs, brē·nctē, grī·nčk, skū·nctē* (PvnR, Užv, Vds, Vksn),
un, en, in, un: *druñ·cūs, sprē·nctī, liñ·c, šuñ·ctī* (Dr, Krš, Pkš, Vrp).

d) vakarinių šnektų nuoseklesnė regresyvinė balsių asimiliacija, o rytinių liečiamas tik balsis *e*⁵:

siēnēs || siēnēs, miēdžō || miēdžō, dī·rbē, sī·rkšē, sū·mtēs, vaikū·kō, vl·nē, žū·vė (PvnR, Užv, Vds, Vksn),
sēnīs, mielēñu, žēmū, plēpis (Dr, Krš, Pkš, Vrp).

3. Šių šnektų fonetikos tarpusavio skirtumai:

a) Vakarinės šnektos ilgina kirčiuotus kamieno trumpuosius balsius *a, e, i, u*, o rytinės ne:

rā·stē, pē·štē, žē·na, di·deļē, klō·va, snū·kēs (PvnR, Užv, Vds, Vksn),
šāštī, gēstī, sutīna, žūva (Dr, Krš, Pkš, Vrp).

b) Vakarinės ilgina kirčiuotų tvirtaprade priegaidė mišriųjų dvigarsių *i, u* + *l, m, n, r* ir dvibalsio *ui* pirmuosius sandus, o rytinės ištaria trumpai:

kē·lpa, pī·ntē, kū·mšcēs, pō·rptelīēs || pō·rptelīēs, klū·mpēs, vaikū·itēs, (PvnR, Užv, Vds, Vksn),

žīrnīs, pīlks, mūlks, klūmpe (Dr, Krš, Pkš, Vrp).

c) Vakarinės šnektos *em, en* > *ēm, ēn*, o rytinės išlaiko sveikus (gal tai gretimų aukštaičių įtaka⁶, nes dažnokai galima išgirsti sakant *riñtīñī·s, kīntīje, žīñtā·, var·tūojīñī, važū·sīñtī* ir kt.):

pē·mpē, kē·mšō, dē·ng, mėnketelī·s, bet *sē·ntē, sē·mtē, gi·vė·ntē* (PvnR, Užv, Vds, Vksn),

kē·mpī, pleñp, vē·ng, deñ·ktī (Dr, Krš, Pkš, Vrp).

d) Vakarinės vietoj *lk* tvirtapradės taria laužtinę priegaidę (*gā·uda, iñed, vaikū·itēs, rī·tē, lū·št* PvnR, Užv, Vds, Vksn), o rytinės tvirtapradę išlaiko, tik ją taria su vos pastebimu lūžiu, kuris panašus į vakarų aukštaičių Šakynos šnektos aprašytąjį lūžį⁷ (*vī·rs, bū·k, piēsc, kā·ula, tvā·iks* Dr, Krš, Pkš, Vrp).

e) Tęstinės priegaidės tarimu dvibalsiuose ir mišriuosiuose dvigarsiuose rytinės šnektos nesiskiria nuo *lk*⁸, o vakarinės gerokai įvairuoja: mišriuosiuose dvigarsiuose *a, e, i, u* + *m, n, r* tęstinės priegaidės spūdis tenka pirmajam sandui (*vā·rks, skō·mbā·ls || skō·mbals, kē·rp, plī·nk, šū·nt, plū·nkšt* PvnR, Užv, Vds, Vksn), o visais

⁴ Balsiai *i, u* yra tik šiek tiek paplatinti, neįtempti, bet skiriasi nuo *lk* trumpųjų *i, u*.

⁵ Plačiau žr. V. Vitkauskas, Dėl regresyvinės balsių asimiliacijos šiaurės rytų žemaičių dūnininkų tarmėse, „Lietuvių kalbotyros klausimai“, 6, Vilnius, 1963, p. 269–273.

⁶ Taip yra pareiškęs prof. dr. J. Kazlauskas 1970 m. antrojejoje sąjunginėje baltistikos konferencijoje. Plg. jo straipsnį „Dėl baltų *ei ir *ō raidos lietuvių žemaičių tarmėse“, „Baltistica“, V(1), p. 32–33.

⁷ A. Laigonaitė, Dėl lietuvių kalbos kirčio ir priegaidės supratimo, „Kalbotyra“, 1, Vilnius, 1958, p. 94; A. Jonaitytė, Šakynos tarmės kirtis ir priegaidė, „Lietuvių kalbotyros klausimai“, 2, Vilnius, 1959, p. 122.

⁸ K. Būga, Rinktiniai raštai, III, Vilnius, 1961, p. 29.

kitais apie Vieکشnalius, rytinėje Pāvandenės apylinkių dalyje tariama per abu sandus (*šāūks, vėikte, drāūd, mōīls, skālptę, sēlķę*), o apie Ūžventį ir Vidsodį spūdis, rodos, tenka antrajam sandui (*sveī.k, plāū.p, terāū.nī, plāū.sks* „pliauska“), nors kartais ir čia tęstinė priegaidė nutęsiama per abu (*vāīks, klāūpā's, vēlķ*)⁹.

f) Vakarinėse šnektose pokirtiniai ilgieji skiemenys tariaimi su laužtine priegaide: Pāvandenės ir Vieکشnalių apylinkėse beveik nuosekliai (*sā'usietę, sāūz-bē'rgždę, kūōtrī'na~Kōtryna, bē'teni.nkā'ms*), o Vidsodžio ir Ūžvenčio apylinkėse – tik senosiose, ne antrinėse galūnėse ir kai kuriose priesagose: *aštu'nūolektā's mē-tā's, kalēkīems, plaū.tē, tīevurnā'tes*, bet: *puo saulīęgrōndže, saulīekaita, vē'rpal's, ī'sēsā'usiejems* ir t. t.¹⁰

Svarbu dar ir tai, kad šios visos šnektos įeina į vieną etnografinę sritį, t. y. čia vienodi pastatai, darbo įrankiai, valgiai, daugelis papročių, prietarų ir kiti etnografiniai dalykai¹¹.

Žodyno tikslas

Tarmės žodžių rinkimas, tur būt, yra nepabaigiamas darbas. Dabar turima per 48 tūkst. lapelių kartoteka, rodos, turėtų aprėpti visą tarmės žodyninę sudėtį, tačiau, kiekvieną kartą susidūrus su šnektų atstovais, galima išgirsti gana daug anksčiau negirdėtų ir nesitikėtų žodžių. Pavyzdžiui, moterėlė, norėdama charakterizuoti garbanotą mergaitės suvedžiotąją, metė tokį sakinį: *túoks prīšīsūka garbankrāmīs/ uštāī.sī vaī.ka*. Kiti tarmės atstovai, net tolesnėse vietose neįprasto žodžio *garbankrāmīs* suktai pasiteiravus, jį pakartojo, suprato. Šis darinys, iš pradžių įtartas momento naujadaru, okazionalizmu, dabar jau išrodo ir kiek stabilesnį žodžiu, lengvai sudarytu pagal tarmės dėsnius. Tokių žodžių gali būti ir daugiau. Tai yra vienas iš tarmių leksikos plėtojimo, didėjimo kelių, nes liaudies asociatyvus mąstymas ir stichiškas žodžių darybos dėsnių suvokimas leidžia greitai sudaryti kokias ypatingas žymėti naują žodį. Prisimintini čia prof. dr. J. Palionio žodžiai: „... Jie (tarminiai individualizmai. – V. V.), iš vienos pusės, labai gražiai parodo natūraliosios žodžių darybos procesus, o iš antros – visuomet turi potencijos iš okazionalizmo virsti uzualizmais. Pagaliau, visapusiškai neištyrus kokio nors tarminio žodžio paplitimo, nelengva ir nustatyti, ar tas žodis iš tikrųjų yra tarminis individualizmas, okazionalizmas, ar plačiau vartojamas“¹².

Kitas nežinomų žodžių „aruodas“ yra užmirštami, iš vartosenos traukiasi žodžiai. Jaunajai kartai dabar linkstant prie lk, mažėjant kaimo gyventojų skaičiui, daugelis tarmei būdingų žodžių ima įgauti dubletus iš lk. Jie imami vartoti vis dažniau, ir net visiškai išstumiami senieji tarmės žodžiai¹³. Nepa-

⁹ Šia tema yra išspausdintas „Baltisticos“ VI(2) knygoje (p. 167–172) platesnis straipsnis „Dėl tęstinės priegaidės spūdzio vietos dvigarsiuose (kuriose-ne-kuriose žemaičių šnektose)“.

¹⁰ Apie rytinėse šnektose pasitaikančią antrinę tvirtapradę priegaidę žr. Vyt. Vitkauskas, Kuršėnų tarmės kirtis ir priegaidė, „Lietuvių kalbotyros klausimai“, 3, Vilnius, 1960, p. 67–68.

¹¹ Ypač čia naudingas yra P. Višinskio straipsnis „Antropologinė žemaičių charakteristika“, kur ypač daug faktų yra iš Ūžvenčio apylinkių (žr. P. Višinskis, Raštai, Vilnius, 1964, p. 129–234).

¹² J. Palionis (rec.)– „Baltistica“, V(2), Vilnius, 1969, p. 202.

¹³ Idomumo dėlei pateiktinas toks atsitikimas. Pakuršėnyje vienai 19 metų mergaitei paeržinti (jos palaukėje laukė mylimasis vestis į šokius) buvo senelės pasakyta: *aī.k|tāva preī.kšas lā'uk*. Ši, nemaž neįsiseidusi, nešokiruota, atsakė: *ne, aī.c krīvīckis**! Jai jau *preī.kšas* ne *meilur zis*, bet pavardė! O tokių atsitikimų yra labai daug, ir dar juokingesnių.

laikomi lk, mokyklos, senieji dialektizmai nyksta, ir tik daugiau įsikalbėjus su vyresniaisiais, 70—80 metų šnektų atstovais, jie nejučiomis pasako, pavartoja iš aktyviosios vartosenos beveik išėjusių žodžių, kuriuos tarsi atkasa iš užmaršties. 1969 m. vasarą tokių pavyzdžių buvo užrašyta labai daug. Pvz.: *gyvėntuvė* „gyvenamoji vieta, ūkis“ Vksn, *pastōvai* „ūkio pastatai“ Dr, Pkš, *prygnybėnti* „prispausti, prilenkti“ PvnR, *gramañtas* „grumstas“ Vds, Vksn, *gribišauti* „vogčioti“, *grikužikė* „kryklė“ PvnR, Užv, *grumōzas* „apdaužytas koks daiktas“ Dr, *grūtis* „dviese supančioti arkliai“ Vksn, *gūmūriuoti* „glemžti į kesulą“ Dr, *guřgždas* „miškinis skudutis“ Dr, *ičtikraĩ* „tikrai“ Krš, *įmainaĩs* „pasikeičiant“ Dr, *išžiova* „išsižiojėlis“ Vksn, *ižti* „trūkinėti“ PvnR, Vksn, *jovalinis* „skiriamas pelus nuo grūdų“ (apie kuliamaį)“ PvnR, Vksn, *káitrėti* „darytis kaitru“ PvnR, Vksn, frazeologizmas *kálkais eiti* „tvirti, pasileisti“ Dr, *kaslióti* „kasinėti“ PvnR, Užv, *keperēža* „toks trišakas vaikų žaidimų medis“ PvnR, Užv, *keřštvijimas* „keršijimas“ Dr, *kybinėties* „po truputį erzintis, kirkintis“ Užv, *kiltas* „audeklas iš pašukų“ Užv, *kitūmenė* „kiti žmonės“ Dr, *atsikluinėti* „atsitokėti“ Dr, Užv, *kručystà* „vagilavimas“ Vds, *palūpėti* „gauti naudos“ Dr ir t.t., ir t.t. Kartais iš tokių užrašymų, iš užmaršties atgaivintų faktų net galima susidaryti vaizdą apie daug didesnę kai kurių žemaitiškų žodžių arealą. Pvz., Pāvandenės ir Viekšnalių apylinkėse užrašytas žodis *perēnė* „pirtis“ (dabar bemaž visuotinai vartojamas žodis *pirtis*), tose pat apylinkėse ir į šiaurę nuo Kuršėnų esančiame Rekčių kaime būdvardis *smagūs* „sunkus“: *smāgē žōncēs* PvnR, *vėkē smāgē*/[vėtomi] *tūolī lēk* Vksn, *diel parduōsa linā syñkesnī*/smāgesnī Pkš ir t.t.

Užrašyti, pateikti kalbos mokslui kuo daugiau tokių žodžių, dar neseniai visuotinai vartotų ir dėl susidariusių aplinkybių traukiančiųsi ir net pasitraukusių iš vartosenos, bet užsilikusių senųjų tarmės atstovų atmintyje, ir yra vienas iš šio žodyno tikslų.

Žinoma, šis žodyno bruožas nėra pagrindinis. Juo siekiama kiek galint išsamiau pateikti vienos tarmės būdingąją leksiką, apibendrinti keliolika metų dirbtą leksikologo ir leksikografo darbą¹⁴.

Tokiu šnektų grupės žodynu siekiama:

1. Atskleisti vietos žmonių istoriją, buitį, papročius, liaudies poezijos bruožus, nes tai rodo beveik kiekviename šio žodyno kartotekos lapelyje užrašyti sakiniai apie įvairius tų apylinkių įvykius, papročius (į tai kreipiamas ypač didelis dėmesys), apie darbus ir darbo įrankius, apie valstiečių pastatus, aplinką ir pan. Be to, turima užrašytų nemaža dainų, pasakų, liaudies pasakojimų ištraukų, piršlių oracijų. Tos medžiagos didesnę dalį stengiamasi įdėti į šį žodyną.

¹⁴ Gali kilti klausimas: visų tarmių, šnektų, šnektelių leksika dedama į didįjį Lietuvių kalbos žodyną, tai kam dar atskirų tarmių žodynas reikalingas. Didžiojo žodyno yra visai kiti interesai ir tikslai, specifiniai žodžių pateikimo principai, pagaliau visa ten dedama medžiaga yra atstatoma į lk, dažnai nevengiant tarminių formų išversti, pakeisti lk formomis (apie tai minima recenzijose, žr. K. Vosyltė, Vyt. Vitkauskas, Akademinio Lietuvių kalbos žodyno naujas tomas, „Pergalė“, 1967, Nr. 1, p. 163; Vyt. Būda, Naujas leidimas, „Pergalė“, 1969, Nr. 3, p. 172). Be to, didžiajam Lietuvių kalbos žodynui negali rūpėti vienos kokios tarmės ar šnektos visuma; ten iš tarmių imama tik tai, kas įdomu, svarbu kalbos mokslui, naudinga žodyno straipsnio struktūrai, jos visumai ar pan. Susidaryti kokios nors vienos tarmės leksikos sistemos vaizdą yra labai keblu. Ir ne visus tarmės žodžius didžiojo žodyno redakcija gali turėti. Sutelkus dėmesį į apibrėžtą tarmių plotą, galima nuodugniau surinkti tarminę leksiką ir ją pateikti.

2. Kiek galima išsamiau palyginti tarmės leksiką su lk, nustatyti jų skirtumus. Kiekvienas tarmės žodis lyginamas su lk formomis ir žiūrima, kuo jo vartoseną ir tarimas skiriasi nuo lk (tas skirtumas pirmiausia ir užfiksuojamas tarminiame žodyne). Lyginama ne tik su „Dabartinės lietuvių kalbos žodynu“, bet ir su kitais norminamaisiais žodynais (pvz.: „Lietuvių rašomosios kalbos žodynu“ I–V, Heidelberg, 1932–1968, „Lietuvių -latvių kalbų žodynu“, Ryga, 1964 ir kt.), bet dar ir su didžiuoju Lietuvių kalbos žodynu ir jo kartoteka.

3. Iškelti, kurie tarmės žodžiai (jie gali būti būdingi ir gretimoms tarmėms) yra įję į lk, nes pasidomėjus kai kurių žodžių geografija, pasirodė, kad lk iš tos ir gretimų tarmių turi pasiėmusi ne vieną žodį, pavyzdžiui, *alkūs* „greit išalkstas“, *ámžininkas*, *-ė* „ilgai tverias, laiką“, *apývoka* „ruoša“, *átvejis*, *áudra*, *augmuõ* „votis, auglys“, *kaũkas* „aitvaras, tokia namų dvasia“, *márkstyti* „mirkčioti“, *pražáisti* „prapuldyti“, *pũgà*¹⁵, *veizėti* ir kt. Nustatyti tokių į lk iš atskirų tarmių atėjusių žodžių kilmę yra gana nelengva, nes šiuo atveju reikia nustatinėti žodžių geografiją iš įvairių, kartais gana prieštaringų šaltinių. Kai kuriuos iš tų žodžių ima vartoti, be lk, ir daug tarmių, todėl čia reikia būti labai atsargiam ir dėti tik tuos žodžius, kurių arealas yra visiškai aiškus (apima tik dalį kokių tarmių) ir kurie iš senovės nežinomi svarbiausioms lk požiūriu, didžiausioms aukštaičių tarmėms.

4. Pateikti daug liaudies kalbos frazeologijos. Į frazeologizmą čia kreipiamas labai didelis dėmesys; jų dalis jau anksčiau buvo tvarkyta ir skelbta „Kalbos kultūros“ sąsiuvinuose¹⁶.

5. Padėti tikslinti ir lyginti su liaudies kalba iš to ar netolimo žemaičių tarmių ploto kilusių rašytojų – Žemaitės¹⁷, Lazdynų Pelėdos, Šatrijos Raganos, P. Višinskio – raštų leksiką, konstrukcijas, žodžių formas. O kad toks tikslinimas ir lyginimas reikalingas, labai akivaizdžiai yra parodęs A. Šešelgis, tyrinėdamas Žemaitės raštų tekstologinius klausimus¹⁸. Jis, pvz., nurodo atvejus, kai iš Žemaitės pavartotų žodžių ir konstrukcijų *pastyroti*, *ropštis*, *užmigis*, *ryzintis*, *iš pažemės*, *ana vaikas* ir t. t. atsirasdavo ir kartais dar tebeatsiranda: *pastovėti*, *lipti*, *užmigi*, *vyrintis*, *iš po žemės*, *ana vaikos* ir kt. Tokių tekstologinių netikslumų iš Žemaitės raštų patenka net į didįjį Lietuvių kalbos žodyną, pvz., *bũsiq*¹⁹ (= būsis, t. y. apsimeta, dedasi), *kviekš-ti*²⁰ (= kvėkšti) ir kt. Tas pats *bũsis* netiksliai suprastas ir Lazdynų Pelėdos raštų leidėjų²¹. Žinoma, tai nėra kokie nors probleminiai dalykai, tačiau ir tuo šis tarminis žodynas galės padėti teisingiau tvarkyti mūsų literatūrinį palikimą.

6. Papildyti Lietuvių kalbos žodyną ir Lietuvių kalbos atlasą.

Iš šio tarmių ploto užrašyti žodžiai, bent iš pradžių, kai dar nemanyta rašyti tarminio žodyno, būdavo atiduodami didžiajam Lietuvių kalbos žodynui. Vėliau

¹⁵ Gal neatsitiktinai lk pirmoji ši žodį yra pavartojusi Žemaitė, žr. J. Balčikonis, Žemaitės kalba, „Tiesa“, 1945.VI.12. (Nr. 135).

¹⁶ „Kalbos kultūra“, 6, 54–67; „Kalbos kultūra“, 9, 67–78; „Kalbos kultūra“, 11, 78–90; „Kalbos kultūra“, 12, 69–82.

¹⁷ Remiantis šio žodyno medžiaga, panagrinėta Žemaitės raštų leksikos tarminė priklausomybė autoriaus straipsnyje „Kelios pastabos dėl Žemaitės raštų kalbos“ (jis pasiūlytas „Literatūrai ir kalbai“).

¹⁸ A. Šešelgis, Žemaitės raštų tekstologiniai klausimai, Vilnius, 1968, p. 114, 133–135.

¹⁹ Lietuvių kalbos žodynas, I (antras leidimas), Vilnius, 1968, p. 1209.

²⁰ Lietuvių kalbos žodynas, VI, Vilnius, 1962, p. 1084.

²¹ V. Vitkauskas, Dėl vienos Lazdynų Pelėdos raštų kalbos smulkmenos, „Kalbos kultūra“, 8, Vilnius, 1965, p. 17.

dažnai dalis žodžių (pvz., *cidabr-* šaknies vediniai, *leisti* visi lapeliai ir kt.) būdavo nurašomi didžiojo žodyno kartotekai, kai trūkdavo medžiagos kokiam žodžiui ar žodžio reikšmei. Šitaip Lietuvių kalbos žodyne atsirado žodžių, kurie žymimi tik šio tarminio žodyno santrumpomis, pvz.: *agras̃t̃ynė* „agrastų uogienė“, *aiž̃inėti* „skilinėti“, *áñcgulu* „prisispyrus, prisigulus“, *áñčkerta* „tam tikras javų užkirtimas“, *ánt̃ena* „anties mėsa“, *ā̃polas* „apvalus“, *apol̃bũrnis* „kas apvalaus veido“, *ā̃tskins̃talas* „atskiedimas“, *lamargái* „bildinti, tratanti (apie važiavimą)“, *lengviñybė* „lengvumas“, *liur̃škimas* „plepėjimas“, *melagyst̃a* „melagystė“, *maur̃ynas* „vieta, kur daug maurų“, *maž̃kraujyst̃a* „mažakraujystė“, *mėg̃ėnimas* „mėginimas“, *sumė̃ikimas* „sugebėjimas“, *sumė̃ikti* „sugebėti“, *meisgal̃ys* „mėsgalys“, *meis̃inė* „mėsinė“, *meis̃inėti* „mėsinėti“, *mekĩoti* „mikčioti“, *nū̃rudiniaĩ* „apyrudeniu“ ir t.t. Be to, šio tarminio žodyno kartotekoje yra žodžių, kurių nėra didžiojo Lietuvių kalbos žodyno kartotekoje (ir, žinoma, išėjusiuose jo tomuose), pvz.: *agũoninti* „barstyti, tepti aguonomis“, *ak̃ỹveiza* „akivaizda“, *ap̃gaulỹst̃a* „apgaulė“, *ap̃ỹapstis* „apstokas, platokas“, *ap̃ỹskinstis* „skystokas“, *ap̃ỹžleiba* „apčiuopomis“, *arkl̃ėna* (arkl̃ėña) „arklio mėsa“, *gembinĩñkas* „tokia senoviška drabužių pakaba“, *gins̃linis* „sudžiūvėlis“, *gĩñslinti* „eiti, styplinti“, *gins̃lys* „-ė“, kas sudžiūvęs“, *gyvol̃ūitis* „gyvuliukas“, *gromãntas* „grumstas“, *grỹbikė* „vaistų tabletė“, *grõbinis* „nuo žarnų nuvalytas“, *grũilijimas* „nedailus kirpimas“, *gruz̃ybė* „trapumas“, *gũr̃byti* „žudyti“, *ī̃numauti* „būti įnamiu“, *iš̃dykyst̃a* „išdykimas“, *iš̃d̃žiūt̃rietis* „kas sudžiūvęs“, *iš̃žargãis* „skubantis, išsižergus (eiti)“, *jovaliñuotas* „jovalu išteptas“, *kart̃ėlynė* „kartėlių, metėlių arbata“, *kir̃miningas* „turįs daug kirmėlių“ ir t. t.

Didžiojo Lietuvių kalbos žodyno tekstų rengėjai galės teisingiau atstatinėti į lik tarmines formas ir išvengti dabar jame pasitaikančių nenuoseklumų, kai, pvz., iš tarmės *tī̃* (~*tĩš*), *ē̃j̃e* || *ā̃j̃e* (~*ē̃jo*), *tūr̃ū* || *tō̃r̃ō* (~*tur̃ū*), *tū̃jaũ* (~*tujaũ*) padaroma *tē̃* (pagal rytų lietuvių *tī̃* ~ *tē̃*), *ē̃jo*, *turiũ*, *tuoj̃aũ* ir t.t. Tai gal atsitiktiniai nelygumai, neapsižiūrėjimai, betgi ir tai bus ne pro šalį, jei didžiojo Žodyno rengėjams šiuo tarminiu žodynu bus atkreiptas dėmesys į kuriuos-ne-kuriuos šios ir gretimų žemaičių tarmių žodžių ir formų atstatinėjimo į lik klausimus.

Naudingos medžiagos šiame darbe galima rasti ir Lietuvių kalbos atlasui, ypač rengiant sintaksės, fonetikos, morfologijos skyrius, nes atsakymai į atlaso medžiagos rinkimo programos klausimus iš tų vietų dažnai nėra išsamūs dėl riboto ekspedicijos laiko, programos klausimų platumo ar jų nesupratimo ir jaunų medžiagos rinkėjų nepatyrimo ir pan. Šiame žodyne visi tarmės faktai yra kiek galint kruopščiau patikrinti, — dedami tik tie sakiniai, kur nėra kokių nors prieštaravimų, nenuoseklumų, nenuklausytų garsų.

Taigi reikia tikėtis, kad šis tarminis žodynas bus naudingas ir mokslui, ir praktikai, parodys liaudies gyvosios kalbos turtus, padės geriau susipažinti su vienos ne tokios jau mažutės mūsų tarmės leksika.

Apie šio žodyno tipą

Šnektų grupės žodynas šiuo atveju teigiama esąs įmanomas diferencinis. Kodėl? I. Osoveckis yra rašęs, kad „žodyno tipą nulemia tas aspektas, kuriuo bus nagrinėjama ir žodyne pateikiama kalbinė medžiaga“²². Šio žodyno tikslas yra parodyti pačią

²² И. А. Осовецкий, О составлении региональных словарей (Некоторые вопросы русской лексикографии), „Вопросы языкознания“, 1961, № 4, p. 77.

būdingąją tarmės leksiką, kurios pirmiausia ir reikia kalbos mokslui. Tiek mūsų tiriamoji tarmė, tiek kitos negali (bent šiuo metu) būti laikomos uždariais kalbiniais vienetais: visos jos yra ypač susijusios su lk ir iš dalies su gretimomis tarmėmis, todėl nustatyti tarminio žodyno apimtį ir ribas yra sunku, nes iš lk į kiekvieną tarmę per mokyklą, radiją, televiziją, laikraščius plūste plūsta visai naujų žodžių, dar neseniai visiškai nevartotų tarmėje.

Pasirinktas toks tikslas: parodyti, išryškinti tą baltiškos, lietuviškos leksikos sluoksnį, kuris nežinomas lk ar kuo nors skiriasi nuo jos, nepaskandinti būdingųjų tarmės žodžių bendroje visos tautos leksikoje, pakankamai gerai pateikiamoje ir paaiškinamoje norminiuose lietuvių kalbos žodynuose. Taigi jame išryškinama specifinė tarmės leksika. (Neatsižvelgiama, ar kitos tarmės, šnektos ir šnektelės turi tokį pat žodį, ar ne. Imamas tik vienas lyginimo kriterijus – literatūrinė kalba.)

Nusistačius tokį žodyno tipą, tuoj pat iškyla žodžių atrankos klausimas. Šnektų grupės žodynui dėl anksčiau išdėstytų minčių atrenkami šitokie tarmės žodžiai.

1. Visi lietuviški žodžiai, turį kitokią šaknį, negu lk, taip pat tie, kurie paprastai vartojami tik vieno kito iš Žemaičių kilusio rašytojo kūrinuose, o norminiuose žodynuose pateikiami su pažyma žem., t.y. kvalifikuojami kaip siauri, žemaičiams būdingi dialektizmai. Pvz.: *aldija* (*aldija*) „erdvi patalpa“, *apvažà* „nesišlykštėjimas“, *apvažùs* „nesišlykštįs“, *ármijos* „bedugnė“, *aržùs* „smarkus“, *beñgti* „baigti“, *bleřbinas* „platus, dukslus drabužis“, *cyrulýs* „vieversys“, *déinauti* „merginti“, *dujà* „smulkus lietus“, *dujóti* „smulkiai lynoti“, *gėžė* „pilkasis garnys“, *gurlùs* „riebus“, *indėvė* „kažkokia pikta dvasia“, *káišti* „grandyti“, *kastinýs* „iš rūgščios grietinės taisomas žemaičių valgis“, *káupa* „rogių skersinis, kalamas ant stipinų“, *kérna* „menkas žmogus“, *krāmė* „gyvatės, rupūžės, silkės galva“, *makaulė* „krūpė (*krūpis*)“, *rupūžė* „*krasnà* (*kresnà*) „spirgas“, *kūlýs* „(girnų) akmuo“, *išlėžti* „nuvytus išgulti“, *liepėlė* „toks panagės pūlinys“, *lýžinties* „meilikauti“, *maigùs* „linkęs į miegą“, *nāgažis* (*nākazis*) „menkas koks gyvulys“, *náržyties* „maivytis“, *niókti* „bėgti; vyti, ginti“, *páitvė'ies* „peikėtis“, *rabėti* „krebždėti“, *rėtis* „randas“, *stelgti* „stengti, rūpinti“, *vařstas* „vasarojus“, *žiūžis* „susuktas smūgiui drabužis“ ir kt.

2. Tie lk vartojami, norminamųjų žodynų nelaikomi dialektizmais žodžiai, kurie į ją dažniausiai yra atėję iš Valančiaus, Žemaitės, Lazdynų Pelėdos, Šatrijos Raganos ir kitų iš to krašto kilusių rašytojų raštų. Pvz.: *alkùs* „greitai išalkstąs“, *ařvienis* „darbinis arklys“, *katėti* „kudakuoti, plepėti“, *nūlanka* (lk *nūolanka*) „pagerbimo, nusilenkimo reikalaujantis žmogus“, *prāmonė* „pramoga; prasimanymas“, *veřùs* „veřlus“, *žāgas* „stirta“ ir kt. Šios grupės žodžiai lk palyginti retai vartojami, turi aiškiają izoglosą, apimančią šiaurės vakarų Lietuvos dalį, todėl įtrauktini į tarmės žodyną.

Tačiau yra nemaža grupė žodžių, kurie tvirtai įėjo į lk (tikriausiai irgi per minėtų rašytojų raštus), bet taip pat turi aiškiają izoglosą – žemaičių šnektų dalį ir artimesnes aukštaičių vietas. Pvz.: *átvejis*, *mėnkė*, *áudra* (lk dažniausiai vartojama *audrà*), *ýda* (miestuose mėgstama iškreipti šį kirčiavimą sakant *ydà*), *pūgà*, *skárda*, *šiáurė*²³ ir kt. Gal ir ginčytinas yra noras šitokius žodžius dėti į tarminį žodyną, bet jie šioje tarmėje ir jos kaimynėse yra vartojami iš tradicijos nuo amžių (ne išmokti), išlaikę senovišką

²³ Apie kai kurių tokių žodžių ginčijamus arealus žr. J. Kazlauskas (rec.), „Baltistica“, VI(2), Vilnius, 1968, p. 326.

tradicinį kirčiavimą, turi savo frazeologiją ir pan. Nors tie minėti pavyzdžiai, F. Filino žodžiais tariant, yra dialektizmai tik pagal savo kilmę, bet ne pagal vartojimą²⁴, tačiau, matydami, kad juos lk yra atidavusios tam tikros tarmės, kad jų arealas apima tik dalį lietuvių kalbos ploto, manytume esant reikalinga tokius žodžius įtraukti į šį diferencinį tarmės žodyną. Be to, tie žodžiai yra daugiau ar mažiau išlaikę apibrėžtus vartojimo arealus iki mūsų dienų (vartojami už dabar žinomų arealų ribų tik inteligentų ar lk kiek daugiau mokančių tarmės atstovų), o lk požiūriu jie yra iš kitų tarmių į lk atėjusių žodžių sinonimai. Pvz.: *vėtra* – *áudra* (ar *audrà*), *žiūrėti* – *veiz-(d)ėti*, *sāmanos* – *kiminaĩ*, *pelynai* – *mētēlės* ir t.t.²⁵

Jei kokio nors žodžio geografija kiek išeina iš žemaičių tarmės ribų, tai neturėtų nieko nulemti. Tarmių sąveika yra kasdienis dalykas, vykęs ne tik vakar ar užvakar. Todėl jeigu kartais kokį žemaitišką žodį turi Žagārės, Šakynos, Jōniškio (ten galima išgirsti net „tipiškiausius“ žemaitiškus žodžius *kūlys* „girnų akmuo“ ir *krūpis* „rupūžė“) ar net Krakių šnektos (t. y. senosios Žemaičių kunigaikštystės plotai), jis vis dėlto yra įtrauktinas į diferencinį tarminį žodyną. Taip šiuo atveju ir daroma. Kartais dėl medžiagos stokos gali ir nepavykti nustatyti visiškai tikslaus tokių žodžių arealo, bet, idėti į šį žodyną, jie atkreiptų leksikologų dėmesį, ir bendromis jėgomis jų geografija galės būti patikslinta.

Apie įvairių, sunkiai išaiškinamų dialektizmų dėjimą į diferencinį tarminį žodyną F. Filino gana įdomiai yra pasakyta: „Visais atvejais, kai abejojama, ar žodis yra dialektizmas, ar visos tautos vartojamas, arba kai sunku nustatyti, kad jis dialektizmas, toks žodis dėtinas į Žodyną“²⁶.

3. Svetimos kilmės, bet lk įsigalėjusių žodžių tarminiai variantai. Pvz.: *āblius* „oblius“, *aguřklas* „agurkas“, *amatniřkas* „amatininkas“, *būlbė* „bulvė“, *kruōpai* „kruopos“, *kādrylius* „kadrilius“, *kanāpis* „kanapė“, *mōrkas* „morka“, *nastūrkas* „nasturta“, *pūdas* „pūdas“²⁷, *pūndas* „pūdas“, *uōstai* „ūsai“ ir t.t.

Atsargiai įtraukiamos ir visuotinai tarmės atstovų vartojamos senesnių tarptautinių žodžių tarminės formos, turinčios savo izoglosą. Dažniausiai tai įvairių ligų, įrankių dalių, mechanizmų pavadinimai ir pan., pvz.: *kruōpas* „tokia gerklės liga, smaigai“, *legulėktorius* „plūgo dalis“, *māšyna* „kuliamoji“ ir kt.

4. Tarmės specifinės žodžių darybos formos, skirtingos nuo lk: a) priesagų vediniai: *kiaulēna* (*kiaulėnà*) „kiaulės mėsa“, *ožkēna* (*ožkėnà*) „ožkos mėsa“, *blakstēnas* „blakstiena“, *balžēnas* „balžienas“, *kālvēnė* „kalvio žmona“, *karalēnė* „karalienė“, *grybikė* „vaistų tabletė“, *mergikė* „paaugusi mergaitė“, *duonỹnė* „duonos pritrupintas valgis; duonienė“, *sėtinỹnė* „griežčių, sėtinių sriuba“, *žirnỹnė* „žirnių sriuba“, *cỹpsena* „cypimas“, *eįsena* (*eįšena*) „ėjimo būdas, eigastis“, *lėksena* „lėkimas, bėgimas“, *pilvāzas* „pilvūzas“, *vēpeza* (*vēpiza*) „išsižiojėlis, plepys“, *jaunystà* „jaunystė“, *mažystà* „vaikystė“, *pākaroklis* „pakaruoklis“, *ātžindoklis* „atžinduolis“, *vaikūitis* „vaikelis“, *žvėrūitis* „žvėriukas“, *paukštūitis* „paukščiukas“, *karūmenė* „kariuomenė“, *didūmenė* „diduomenė“, *sausólis* „sausuolis“, *aguōninas* „aguonomis nubars-tytas“, *ālinas* (*alinúotas*) „aluotas“, *smiltinas* (*smiltinúotas*) „smėliuotas“, *žēminas*

²⁴ Ф. П. Филин, Проект „Словаря русских народных говоров“, Москва — Ленинград, 1961, р. 23.

²⁵ Plg. A. Lyberis, Lietuvių kalbos sinonimų žodynas, Kaunas, 1961.

²⁶ Ф. П. Филин, ten pat, р. 139.

²⁷ Sutrumpinta, tur būt, todėl, kad nesutaptų su žodžiu *pūc* ~ *puodas*.

(*žeminiotas*) „žemėtas“, *tuštiteľs* (*tuštiteľaitis*) „visai tuščias“, *jaunitēls* (*jaunitēlāitis*) „visai jaunas“, *kastinys* „kaste kastas“, *mintinys* „minte mintas“, *aštuonióleka* „aštuoniolika“, *šešióleka* „šešiolika“, *aštuoniólektas* „aštuonioliktas“, *šešiólektas* „šešioliktas“, *dūlenti* „eiti, dūlinti“, *kiaušenti* „eiti, kiaušinti“, *juokuoti* „juokauti“, *mėgėnti* „mėginti“ ir t.t.; b) priešdėlių vediniai: *ánčburba* „ant ledo užšalęs vanduo“, *ánčgalis* „užgalis“, *ánčgulinis* „prisipyrus spaudžias dirbti“, *ánčvalkas* (*ánčvalktis*, *ánčvalktys*) „užvalkalas“, *nūšaša* „kas nušašęs“, *nūvalka* „valkata“, *nūdarbė* „galėjimas atlikti darbą; atidarbimas“, *nūmonė* „supratimas; protas“, *nūkratos* „pakulų kritesiai“, *nūdarbūs* „tinkamas dirbti“, *prýduris* „vieta prie durų“, *prýedis* „privalgymas“, *prýkabė* (*prýkabė*) „priekabė“, *prýklėtis* „prieklėtis“, *prýšakinis* „priešakinis“, *prýštarauti* „prieštarauti“ ir t.t.; c) kito formanto dariniai: *išilguō* (*išilgu*) „išilgai“, *padieniuō* „padieniui“, *pamečiuō* „pamečiui“, *pa(v)añdeniuo* „pavandeniui“, *dabařčiuo* (*dabarčiuō*) „dabar“, *dvijuō* „dviese“, *keliuō* „keliese“, *kuriuō* „kur, kaip“, *šiōkie* „paprastą dieną“ ir t.t.; d) kito darybinio kamieno formos: *ausė* „ausis“, *ántė* „antis“, *klėtė* „klėtis“, *nósė* „nosis“, *išeitė* „išeitis“, *kalčią* „kaltė“, *kerčią* „kertė“, *verčią* „vertė“, *jūrė* „jūra“, *girė* „giria“, *skrýnė* (*skrynė*) „skrynė“, *piėtai* „pietūs“, *ākminas* „akmuo“, *kuřtas* „kurčias“, *rūgřtas* „rūgštus“, *sūras* „sūrus“, *řviežūs* „šviežias“, *liūdnuš* „liūdnas“, *lengvūs* „lengvas“ ir t.t.; e) kito skaičiaus žodžiai: *slōgos* „sloga“, *řakė* „šakės“, *mėtas* „metai“ ir kt.

5. Formos su tam tikrais šaknies ar kamieno fonetiniais pakitimais, kurie nepaaiškinami dėsningais tarmės balsių ir priebalsių išvirtimais. Pvz.: *nėkas* „niekas“, *nėkřas* „kas nerimtas, niekais užsiiminėja“, *nupėpti* „nupiepti“, *lytūs* „lietus“, *mýlas* „mielas“, *naujynà* „naujiena“, *prýdas* „priedas“, *prýř* „prieš“²⁸, *numai* „namai“, *nūmas* „namas“, *nušsargas* „namus prižiūrintis žmogus“, *mūno* „mano“, *muniskis* „maniškis“, *mūnasis*, *munoji* „manasis, manoji“²⁹, *kýbinti* „kibinti“, *akýplėša* „akiplėša“, *torà* „tvora“, *nakóti* „nakvoti“, *apolūs* (*āpolas*) „apvalus“, *apártis* „apvartis“, *jėibė* „išdaiga“, *jėibininkas* „išdaigininkas“, *apýrudinis* „laikas apie rudenį“, *kōpti* (*kópti*) „kuopti, valyti“, *gráuti* „griauti“, *srúbčioti* „sriubčioti“, *rogřoti* „riogsoti“, *ginsla* „gysla“, *skinstas* „skystas“, *skiñstalas* „skystalas“, *kningà* „knyga“, *triñs* „trys“, *gunžýs* „gūžys“, *klėbýs* „glėbys“, *glegėti* „klegėti“, *kerėbla* „kerėpla“, *barzà* „barzda“, *lizas* „lizdas“, *bezėti* „bezdėti“ ir t.t.

6. Kitaip kirčiuojami žodžiai, kirčiavimo variantai: a) atskiri žodžiai, pvz.: *akėčios* (3) – 1k (1), *akúotas* (3) – 1k (1), *auřrà* (2) – 1k (4), *ganyklà* (4) – 1k (2), *giltinė* (1) – 1k *giltinė* (3^a), *gývybė* (1) – 1k *gyvýbė* (1), *nėbuvėlis* (1) – 1k *nebuvėlis* (1), *pādegėlis* (1) – 1k *padėgėlis* (1), *kelnės* (2) – 1k *kėlnės* (1), *metinė* (*metinės*) (2) – 1k *mėtinės* (1), *nykřtis* (1) – 1k *nykřtys* (3), *daūginti* – 1k *dāuginti*, *kalbinti* – 1k *kálbinti*, *tėlžti* – 1k *telžti*, *řókinėti* – 1k *řokinėti*, *spróginėti* – 1k *sproginėti* ir t.t.; b) priesagų vediniai: *-ýnas* (3) – 1k (1): *avėtýnas* (3), *beržýnas* (3), *žabarýnas* (3), *žvyrynas* (3); *-ėjas*, *-ėja* (3) – 1k (1): *audėja* (3), *milžėja* (3), *piovėjas*, *-à* (3), *řokėja*, *-à* (3); *-ienà* (3) – 1k *-iena* (1): *avižienà* (3), *kvietienà* (3), *miežienà* (3); iš dviskieme-

²⁸ Plg. Raudėnų, Trýškių ir kt. šiaurės žemaičių (dounininkų): *lī·tōs*, *mī·ls*, *nauji·nà*, *pri·dà*, *pri·ř* ir t.t.

²⁹ Apie *mun-*, *num-* šaknį žr. J. Lebedys, V. Urbutis, Du žemaitiškai XVIII a. vidurio laikais, „Baltistica“, IV(2), Vilnius, 1968, p. 301; B. Vanagienė ir V. Vitkauskas, Dėl žemaičių *mun-* ir *num-*, „Lietuvių kalbos gramatikos tyrinėjimai“ (Lietuvių kalbotyros klausimai 11), Vilnius, 1969, p. 211–217.

nių tvirtapradės šaknies būtojo kartinio laiko *ė-* ir *o-* kamienių veiksmažodžių padaryti daiktavardžiai su priesaga *-imas*: *áudimas, áugimas, brėžimas, gėlimas, kándimas, milžimas, tėlžimas, tvėrimas, žindimas*³⁰ (Iš tai antrosios kirčiutės daiktavardžiai).

7. Kitą, tik tarmei būdingą reikšmę turintys žodžiai. Pvz.: *brėkšti* „temti“, *geĩbti* „rengti, tvarkyti“, *gróbas* „žarna“, *gúdas* „rytų aukštaitis“, *ĩrklas* „laivelis“, *ĩšeiga* „išėjimas iš namų pasilinksminti“, *ĩstisas* „ilgas“, *kàblis* „plūgo dalis branktui įkabinėti“, *kaĩmpas* „arklio kinkomasis lankas; pintinės lankas“, *kaĩštis* „į skuduriuką įdėta saldi masė vaikui čiulpti“, *kiáutas* „(riešuto) lukštas“, *krôkti* „verkėti“, *kroklys* „verksnys“, *mũlkis* „staklių skersinis, per kurį riečiasi audeklas“, *mũšis* „kirtis, smūgis; peštynės“, *ô* „nes“, *žmogžudỹs* „žmonių, žmogaus kankintojas“, *žudỹti* „kankinti“ ir t.t.

Būna ir tokių žodžių, kurie pažįstami ir I k, ir tarmėje, bet I k, lyginant su tarme, neturi visų jo reikšmių. Remiantis „Rusų tarmių žodyno“ pavyzdžiu³¹, tokiu atveju šiame žodyne pateikiamos tik tos žodžio reikšmės, kurių neturi I k. Pvz.: *alsúoti, -úoja, -ávo* tr. prk. prisikišus, prisigulus pasakoti: *àná mún alsú/ka alsú/mý[n] ne galvuô/ne úrdeguô* Krš... *apačĩa* sf. (3^b) duonkepės krosnies padas: *àpačë i'kaĩ.ta/kêšk* [duoną] *kêpk* Vds... *kélmás* sm. (3) toks keiksmas, velnias: *je vúoki'êur padũrs atuôma/bũrs ké'łms* Dr; *ãĩk pũo kelmũn túoks mō'ndrôš* PvnR... *gývas kélmás* „daugybė“: *jãũ kũô kũô/àlè gĩvũôlô tĩrĩejũom gĩ'va kê'łma* PvnR... *naudà* sf. (3) derlius: *šêltũ'sê kràštũ'sê dvè ná'udè jê'm* PvnR ir t.t. Žodžiai *alsúoti, apačĩa, kélmás, naudà* ir kt. tarmėje, žinoma, turi ir daugiau reikšmių, kurios sutampa su „Dabartinės lietuvių kalbos žodyno“ nurodomomis ir beveik visų lietuvių vartojamomis reikšmėmis, bet, atsižvelgiant į šio žodyno pobūdį, jos nutylimos (išryškės Registre, į kurį nukreipiama žiūrėti raide R), o iškeliamos tik tos, kurios, rodos, yra nebūdingos I k. Tam tikrame registre bus nurodyta, kad šie žodžiai turi ir bendrų reikšmių su I k.

Nenorėta užmiršti ir tų atvejų, kai tarmėje koks žodis vartojamas siauresne, apibrėžtesne reikšme, negu I k. Pvz., būdvardžiai su priesaga *-iėnis* žymi tik šiaudų, pelų rūšį: *miežiėniai, kvietiėniai, rugiėniai* gali būti pelai, šiaudai, bet visiškai neįmanomas pasakymas *miežiėniai, kvietiėniai, rugiėniai miltai*. Tokia susiaurinta reikšmė vartojami žodžiai įtraukiami į patį žodyną, nes kitaip negalima išryškinti jų vartosenos niuansų.

8. Tarmės dabartiniai naujadarai, pastoviai vartojami daugumo tarmės atstovų, t. y. tie žodžiai, kurie nėra atsitiktinai pavartoti, bet jau gana tvirtai įėję į tarmės žodyninę sudėtį. Pvz.: *ãrininkas* „arų savininkas“, *kĩnininkas* (*kĩnininkas*) „kino mechanikas“, *elėktrĩninkas* „elektros išvedžiotojas, tvarkytojas“, *paukštĩnė* „paukščių fermos darbininkė“ ir t.t.

Šiuo atveju gali kilti klausimas, ar tai ne individualūs vieno ar kelių asmenų susikurti žodžiai. „Rusų tarmių žodyno“ vadovas F. Filinas šiuo klausimu rašo:

³⁰ Apie panašų šių daiktavardžių kirčiavimą M. Daukšos „Postilėje“ ir žemaičių tarmėse žr. Pranas Skardžius, Daukšos akcentologija, Kaunas, 1935, p. 71–72.

³¹ „Словарь русских народных говоров“, вып. I, составил Ф. П. Филин, Москва – Ленинград, 1965, p. 6–7. Žr. dar to paties žodyno trečią dalį, žodį *блин*: 1. пресная лепешка, поджаренная на неподмазанной сковороде... 2. Блины мн. Названия некоторых обрядов... 3. Нижняя печная выюшка... 4. То же, что и блинок (в 4-м знач.) – „Словарь русских народных говоров, вып. III, Ленинград, 1968, p. 24. Ten pat, p. 35, dar žr. žodį *боб*, -а, м. Кормовой горошек ir t.t., ir t.t.

„Daugelyje užrašymų iš tarmių mes neretai randame panašios rūšies situacinių, kontekstinių (оказиональные) žodžių, kurie, nevartojami literatūrinėje kalboje, iš pirmo žvilgsnio atrodo esą dialektizmai. Tačiau tie žodžiai nėra ne dialektizmai, nes nėra paplitę, tarmėse vartojami nepastoviai, o kartais netgi visiškai ten nežinomi.“³² Toliau dar šitaip teigiama: „Į diferencinį tarminį žodyną neturi patekti vėliau sudaryti žodžiai, ypač tie, kurie padaryti iš tarptautinių žodžių, ir tie, kurie tarmėje atsirado neseniai.“³³ Visiškai sutinkant su teiginiu, kad atsitiktiniai, tik retkarčiais tarmės atstovų pasakomi žodžiai nedėtini į diferencinį tarminį žodyną (tai nieko bendra neturi su tarmės leksikos sistema), dėl vieno kito šiame žodyne pateikiamo žodžio reikėtų kiek plačiau pakalbėti.

Atsakingi dėti naujuosius darinius iš tarptautinių žodžių, nepatektų tarmės dariniai *kŷnininkas* (*kinininkas*), pasidaręs paprastu, žinomiausiu žodžiu ne tik šio žodyno šnektų plote, bet ir žemaičiams apie Laūkuvą³⁴, Raudėnus, Tryškius, Papielę, Judrėnus ir kt., *ārininkas*, žinomas apie Luokę, Janapolę (Viržuvėnus), Varniūs, *elēktrininkas*, vartojamas dar Girėdiškės, Raudėnų, Tryškių apylinkių šnektose. Jie rodo tarmės gyvybingumą, mokėjimą pačiai, be lk pagalbos kurtis naujų žodžių, pastoviai imamų vartoti gana plačiose apylinkėse. Be to, kai kurie iš šių žodžių kaip tarmių faktai yra patekę į didįjį Lietuvių kalbos žodyną³⁵. Pagal senus žodžius *arklinis*, „arklininkas“, *kiaulinė* „kiaulių šėrėja dvare“ padarytas ir žodis *paukštinė* „paukštininkė“. Šis žodis taip pat vartojamas daugelio tarmės atstovų, net technikumas ar akademią baigusiu žemės ūkio specialistų. (Žodis *kiaulinė* dabar irgi įgavo kitą prasmę – „kiaulininkė“.) Tokie saviti, nors ir nauji, bet „prigiję“, jau izoglosą turį taisyklingi tarmės dariniai į šį žodyną patenka.

Taigi iš šios trumpos apžvalgos matyti, kad į žodyną įtraukiami ne tik leksiniai, darybiniai, akcentuaciniai dialektizmai (kitų šaknų žodžiai, skirtingų priesagų, priešdėlių darinių, pasikeitusių ar iš senovės išlikusių kamienų vardažodžiai, tarminius formantus turintysrieveiksmiai ir prielinksniai, kitą šaknies balsį ar priebalsį turintys žodžiai, kirčiavimo variantai), bet ir semantiniai dialektizmai, t. y. kitos reikšmės negu lk žodžiai. Jeigu tik kokia nors žodžio forma (linksnis, asmuo, laikas), ppr. neiškeliami antraštinio žodžio, skiriasi nuo lk, tai tas išryškės registre, o į žodyną tokie žodžiai nebus dedami.

Į žodyną nededama:

1. Bendri visoms lietuvių tarmėms (ar bent žinomi daugeliui) žodžiai, tvirtai įję į lk ir pateikiami norminamuosiuose žodynuose, pvz.: *akis*, *kója*, *burnà*, *stālas*, *žōdis*, *varlė* ir kt., taip pat visų vartojamos atskirų žodžių reikšmės, pvz.: *kėlmas* „nukirsto ar nulaužto medžio prie šaknų liekana“, *mazginys* „mazgojamieji indai“, *naudà* „pelnas“ ir t.t.

2. Feodalinio žargono žodžiai, pvz.: *čiōrtas*, *čierkà*, *ciekāvyties*, *pijōkas*, *paliēcavōti*, *spāviednė*, *ukatà*, *ukātyti* ir kt., aiškūs hibridai, pvz.: *bobėlka*, *kumėlka*, *giedorkà*,

³² Ф. П. Филин, Проект „Словаря русских народных говоров“, Москва – Ленинград, 1961, р. 31–32.

³³ Ф. П. Филин, ten pat, р. 33.

³⁴ Vl. Grinaveckis, Lietuvių kalbos tarmių tyrinėjimas Tarybų valdžios metais, Vilniaus Valstybinio Pedagoginio Instituto Mokslo darbai, 11, 1960, р. 18.

³⁵ Lietuvių kalbos žodynas, V, Vilnius, 1959, р. 811 (*kinininkas*); Lietuvių kalbos žodynas, I (antras leidimas), 1968, р. 300 (*ārininkas*).

ūmāvas, juokavóties, smarkavóti ir t.t., dažniausiai neturi izoglosų, žinomi daugumai lietuvių, ir tik lk nepriėmus jų, šie skoliniai tapo vartojami vien tarmėse. (Abejojami, dar neaiškūs skoliniai ar hibridai į žodyną dedami, pvz.: *bėgšena* „bėgimo būdas“, *lūpšena* „mušimas“, *sprógšena* „dvėsimas; niek. mirtis“³⁶, *krūpmaušis*, -ė „nenaudėlis, rupūžiokas“ ir kt.)

3. Iš miestų ar miestelių atėję žargonizmai, vartojami kartais jaunesniųjų tarmės atstovų (dažniausiai „mandraujant“, pučiantis), pvz.: *džiūnė* „kvailys, kvailė“, *džiūndžė* „degtinė“, *džiūndžininkas* „girtuoklis“, *papūtna* „atsitiktinė mašina“, *sabrānija* „susirinkimas“, *stiliāga* „stileiva“ ir kt., neturintys didesnės reikšmės kalbos mokslui ir praktikai ir esantys tarmės žodyno šiukšlės (įmetėjus tie žodžiai tų pačių vartotojų pamirštami).

4. Tarptautinių žodžių ne visada pastoviai vartojami perdirbiniai, dažniausiai individualios kalbos faktai, pvz.: *makāninkas* || *makárninkas* „mechanikas“, *partagrāfija* „fotografija“, *pamkumbinātas* „pramonės kombinatas“, *pratikolas* „protokolas“, *pendicītas* „apendicitas“, *vermāgas* „univermagas“ ir kt. (Panašiai daro ir „Rusų tarmių žodyno“ autoriai, atsisakydami dėti tarptautinių žodžių liaudiškus perdirbimus³⁷, bet pateikdami seniai į rusų tarmes atėjusius tokios pat kilmės žodžius, pvz.: валет, ванель, варган || варгант, воевангелъ ir t.t.³⁸)

5. Iš lk naujai atėję ir ateina žodžiai, vartojami nepastoviai ir apskritai tarmėje dar neturintys vartojimo tradicijų. Pvz.: *klāida* (tarm. *paklūdymas*), *tešlā* (tarm. *minklė*), *kiaulidė* (tarm. *kiauliniņkas*), *tvārtas* (tarm. *kūtė* || *kūtė, staļdas*), *žārna* (tarm. *gróbas*), *pelė* (tarm. *žiūrķe*) ir t.t.

6. Vietovardžiai ir asmenvardžiai, nes tai atskira tarmės leksikos dalis, reikalinga specialaus tyrinėjimo.

Neįdėtų žodžių registras

Diferencinis žodynas gali aprėpti tik dalį tarmės leksikos. Norint supažindinti skaitytoją ir su ta dalimi, kuri į jį negalėjo būti įdėta, ir duoti kuo išsamesnį tarmės leksikos vaizdą, pasinaudojus M. Karasio mintimis, sumanyta šio žodyno gale pridėti pastoviai vartojamų ar senų žmonių visiškai dar neseniai vartotų, bet dėl aukščiau nurodytų sumetimų į žodyną nepatekusių žodžių registrą. (Į jį nededama poskyrio „Į žodyną nededama“ 3, 4, 5 atveju minimi žodžiai.)

Registras rodo: 1. kokie žodžiai bendri lk ir tarmei; 2. kokius tarmė turi skolinius ir kurie iš jų dar plačiai tebevartojami, o kurie jau pamiršti (pridedamos atitinkamos pažymos); 3. kokių lk žodžių, žinomų daugelyje lietuvių tarmių, čia visiškai nevartojama. Pvz., tarmė visiškai neturėjo žodžių (dabar tik pradeda suprasti jų reikšmę) *arūodas, gardūs, karvēlis, kuōlas, kūrpė, pelė, tvārtas* „pastatas gyvuliams laikyti“ ir t.t.

Be „Neįdėtų žodžių registro“ daug kas nebūtų išryškinta, pateiktieji žodyne žodžiai atrodytų kaip vieninteliai vartojamieji arba tarsi ištraukti iš visos tarmės lek-

³⁶ Apie priesagos *-šena* galimą lietuvišką kilmę žr. A. Jonaitytė, Latvių kalbos poveikis palatvės vakarų aukštaičių šnektų gramatinei sandarai, „Lietuvių kalbos gramatinė sandara“ („Lietuvių kalbotyros klausimai“, 9), Vilnius, 1967, p. 174.

³⁷ Ф. П. Филин, *ten pat*, p. 34.

³⁸ Словарь русских народных говоров, вып. IV, Ленинград, 1969, p. 26, 38, 46, 354.

sikos tam tikri pavyzdžiai. Ypač nebūtų aišku, kokių lk žodžių tarmė visiškai nevar-toja (pvz.: *arūodo* senesnieji tarmės atstovai visiškai nesupranta, laiko net slaviš-ku žodžiu), nes kokio lk žodžio tarminis pakaitalas dar nerodo, kad to literatūrinio leksinio vieneto tarmė nežino (tarmė juk gali turėti keletą sinonimų, plg. *tėvas* ir *pló-nas*; *nibrė*, *pliūškė* ir *vakarūškos*; *sunkūs* ir *smagūs*; *mėsti* ir *maišyti*; *pražáisti*, *prapūl-dyti* ir *pamėsti*; *arklỹs*, *žirgas* ir *ašvėnis* ir t.t.) Be šios rodyklės skaitytojams taip pat gali būti neaišku, ar tie žodžiai, kurių tik atskiros reikšmės tarmėje skiriasi nuo lk, turi kitioniškų, negu nurodyta žodyne reikšmių, ar ne.

Davus tokį registrą, tarmių leksikos tyrinėtojams, leksikografams bus žinomas beveik visas tarmės leksikos inventoriųs, t.y. visi tie žodžiai, kuriuos pavyko užfik-suoti tarmės plote. Taigi faktiškai tai bus išsamus tarmės žodynas, kuriame ta leksikos dalis, kuri nuo lk kuo nors skiriasi, yra išryškinama ir pateikiama plačiau, o kuri ne – tik užfiksuojama.

Frazeologija

Aptarus žodžių atrankos klausimą, būtina pakalbėti ir apie frazeologizmų atranką šiam žodynui. F. Filinas šiuo klausimu yra rašęs: „Frazeologizmų atrankos prin-cipas yra tolygus žodžių atrankos principui, priimtam žodyne“³⁹. Vadinasi, į „Rusų tarmių žodyną“ dedami tik tie frazeologizmai, kurių dėmenys skiriasi nuo lk arba kurių ji visiškai neturi. Šiame žodyne daroma irgi panašiai, t. y. dedami į jį tie fra-zeologizmai, kurių nors vienas dėmuo kuo nors skiriasi nuo lk, pvz.: *geĩkle išveřsti*, *láidyti*, „šūkauti“, *káilį jėngti* „mušti“, num ū krũkis „namų svarbiausias žmogus, tvarkos žiūrėtojas“, num iẽ *bũti* „pasimirti“, num iẽ *važiũoti* „mirti“ ir t.t. Jei būtų išleistas lietuvių lk frazeologizmų žodynas ir nustatyti lk frazeolo-gizmų požymiai ir vartoseną, tai būtų galima į šį tarminį žodyną dėti ir tuos frazeo-logizmus, kurių visi sandai sutampa su lk, bet kurių reikšmės ar vartoseną skiriasi nuo jos (arba jie tevartojami toje tarmėje). Frazeologizmai mūsųose tyrinėjami neseniai, mes neturime paskelbto lk frazeologizmų rinkinio, – taigi ir tarmės frazeologizmus lyginti su lk nėra kaip. Dėl to žodyno autorius turi pagrindą šiuo atveju frazeologizmų reikšmių lyginimo atsisakyti. Tenkinamasi tik tais frazeologiz-mais, kurių formos ar viena iš formų yra dialektizmai.

Žodyno sandara

1. Visi žodyno žodžiai dedami griežtai abėcėlės tvarka. Antraštinis žodis patei-kiamas atstatytas į lk. Taip elgiamasi dėl to, kad atskirų šiaurės rytų žemaičių dūni-ninkų šnektų fonetinė sistema kiek skiriasi, ir jei neatstatinėtume, vieną kokį žodį reikėtų dėti į kelias vietas. Be to, žodyno skaitytojai turėtų mokėti atskiras tarmės šnektas, nes kitaip negalėtų susirasti reikiamo žodžio. Taigi vokiečių, lenkų kai ku-rių tarminių žodynų principas ir antraštinius žodžius pateikti tarmiškai, fonetine rašyba čia netinka.

2. a) Vardažodžiai, turį kamieno, skaičiaus skirtumų, dedami atskirai. Tas pats, bet kokioje nors tarmės vietoje turįs kitą kamiengalį ar skaičių žodis dedamas taip pat atskirai, pvz.: *augtũvė PvnR* ir *augtũvės Vrp* „augimo vieta“, *garĩnė PvnR*, *Dr*

³⁹ Ф. П. Филин, *ten pat*, p. 151.

ir garinis Krš, Vkšn, gimtūvė PvnR ir gimtūvės Vds, Vrp, mažystė Dr, Krš ir mažystė PvnR, Vkšn ir t.t. Į vieną lizdą dedami *ja*-kamieniai daiktavardžiai, baigia-
si galūnėmis *-is* ir *-ys*, nes tie žodžiai turi visų kitų linksnių vienodas galūnes ir dau-
giausia skiriasi kirčiu (jie beveik tolygūs kirčiavimo variantams), pvz.: *ánčvaktis*
(1) ir *ánčvaktys* (3^a), *gývolis* (1) ir *gyvolys* (3^a), *vókytis* (1) ir *vokytys* (3^a) ir
t.t. (Kirčiavimo variantai tik ir tededami į vieną lizdą, pvz.: *áldija* (1) ir *áldija*
(1) „erdvi patalpa“, *kamínšluostis* (1) ir *kaminšluostis* (2) „kaminkrėtys“,
kiaulėna (1) ir *kiaulėna* (3) „kiaulės mėsa“, *laukabėgis* (2) ir *laukábėgis* (1)
„kas nerimtas, po laukus laksto“, *mōkesnis* (1) ir *mókesnis* (1) „mokestis“ ir
t.t.)

Kai kada LKŽ pavyzdžiu į vieną lizdą dedami dariniai su ilgu ir trumpu priesagos
balsiu. Pvz.: *dėdyna* „dėdienė“ ir *dėdina*, *plónymas* „smilkiny“ ir *plónimas*
ir kt.

b) Įvardžiai, turį postpoziciją *-ai* (pvz.: *ansaĩ* „jis“, *patsaĩ* „pats, tu“, *tasaĩ*
„tas“), dedami atskirai, kad išryškėtų tarmei tik šiuo atveju būdingas darybos tipas.

c) Priešdėliniai veiksmažodžiai ir iš jų padaryti daiktavardžiai, neturį ypatingos,
išskirtinės reikšmės, dedami į vieną lizdą (nenorima išplėsti darbo), net nepabrė-
žiant, nesiškiriant kaip nors priešdėlio.

glegėti, glėga, -ėjo intr. 1. juoktis, klegėti: *glegieje kã·b žuñ.ces uždari·tas* Dr.; *nur-
sėglegieje/nursėjurkies vėsė* PvnR...

krūpti, kruŋpa, -o intr. šašti, spuoguoti: *kraũ.s neisivarinė|ir pradet krūpti* [žmogus]

Krš; *karpikĩ pri karpikis|tã·p ruñ.kas apkrūpa* Dr; *lũpa kãžikuõ nukrūpa* Krš.

kūrimas sm. (1) degimas: *už dažžiniēs pakūrĩma tú·kstuntĩ sumuokieje* Krš; *tai õg-
ni·s nai·kūrēms|kõ·r|kõ·r|kã·p õžgē·nct|tã·p õžgē·nct* PvnR ir t.t.

Jei priešdėlinis veiksmažodis ar iš jo padarytas veiksmažodinis daiktavardis
turi kokią išskirtinę reikšmę, jis yra iškeliamas atskirai nepriešdėlinio veiksmažodžio
straipsnio gale. Pvz.:

greĩbti, -a, -ė... 5. prk. smarkiai pirkti: *greĩ.bĩ įžgreibĩ vĩskur* Krš.

įgreĩbti, įgreiba, įgreibė tr. apgauti: *vĩ·na sĩ·kẽ ĩ·grẽ·ibe|dãuğãũ napasẽdũ·sõ* PvnR;
ĩ·sigreibĩ vi·rátis tũ laũ·ka [arams] *pasĩĩĩēmĩs* Pkš.

neĩgti, -a -ė tr. niekinti...

apsinėĩgti, -a, -ė apsileisti: *kuõl meřgas|kũoke[s] slaũ.nes|apsĩžã·niĩ|apsĩnẽ·ig|apsĩ-
lá·už* Dr.

lėidimas sm. (1)

pasilėidimas sm. (1) ištvirtimas: *begall.ñes paselẽ·idẽmz gẽ·rtẽ* Vds; *dũrri diẽva[s]
žũburi ĩ akẽs uš tũoki pasilẽ·idĩma* Krš.

Veiksmažodis ar veiksmažodinis daiktavardis, tarmėje vartojamas tik su prieš-
dėliu, yra iškeliamas kaip nepriešdėlinis su brūkšneliu priekyje. Po dvitaškio, padėto
po tam tikrų iškeliamų formų, pateikiama priešdėlinio veiksmažodžio bendratis
ar daiktavardis su priešdėliu. Pvz.:

-gẽsti, -ta, gẽnto:

sugẽsti intr. susigiminiuoti: *ãnũõs lãbã· sõgẽ·ntõsẽs|kã·p sĩẽserẽs* Vkšn; *lẽk ĩ lẽk pri
mũoti·nas* (anytos)/*susĩgeñ.ta|kad bãĩmes* Krš.

-ilgimas sm. (1):

pasiĩlgimas sm. (1) ilgėjimasis: *pãbũ·n* [vaikas] *svẽtuř ĩ neptũr pasĩĩĩlgĩma* Dr.

d) Prieveiksmiai ir prielinksniai su formantais *-u* ir *-uo* (pvz., išilgu ir išilguo || išilguo dedami atskirai, nes tai kiti darybiniai variantai. Iš būdvardžių padaryti prieveiksmiai su formantu *-(i)ai* pateikiami būdvardžio lizde, pvz.: **įkypūs**, **-i** adj. (4) skersas, istrižas... **įkypiai** adv.: *ne stātē·/ālē i·kī·pe· dūrī* Krš ir t.t.

e) Dėl enklizės sutrumpėję prielinksniai *nu*, *pri*, *priš* dedami į vieną straipsnį su ilgą balsį išlaikiusiais *nū*, *pry*, *pryš* (šie prielinksniai su trumpaisiais balsiais daugiausia vartojami Kuršėnų apylinkėse, Dirvónėnuose, Pakšteliuose ir Várputėnuose, nors seniausi tų šnektų atstovai dar visai neseniai išstardavo ir kartais dar ištaria su ilgaisiais balsiais *i·*, *u·*).

f) Išiktukai, tariamai su trumpu ir ilgu šaknies balsiu, dedami atskirai, nes tais atvejais jie turi kitą reikšmę ar reikšmės atspalvį (kitas intensyvumas). Pvz., **kirkšt** interj. silpnam, menkam girgždėjimui nusakyti... **kýrkšt** interj. stipriam girgždėjimui nusakyti... **lūpt** interj. greitam, bet nevykusiam vaiko ėjimui nusakyti... **lūpt** interj. smarkiam, sunkiam ėjimui nusakyti... ir t.t.

g) Žodžiai, kurių atstatymai į lk yra abejojami, kurių-ne-kurių žodynų įvairiai pateikiami, rašomi du kartus: vieną kartą tik nurodoma į mūsų laikomą patikimesnį variantą, o kitu atveju pateikiamas visas straipsnis. Pvz.: **angūs**, **-i** adj. (4) žr. (v) angus (**v)angūs**, **-i** adj. (4) tingus, rambus: *uñ.gūs prī dārba|kuol prīvará|prā·kaic išmuš Dr; ongē·m gēřaũ·/nēpavā·rkst Vds...* || prk.: *túok[s] sē·nvaikis/uñ.gūs prī žanā·tvīs Vrp. anduō* sm. (3^a) žr. (v) *anduo*. (**v)anduō** sm. (3^a) upių, ežerų, jūrų skystis: *úndenc parnēšk|įlesti vé·rdy Pkš; úndinī išpī·lī krūpis Dr; agō·rklār vī·nc ōndū· Vds...* ir t.t. Išvestiniai žodžiai iš tokių formų pateikiami tik vieną kartą, t.y. tik mūsų laikoma patikimesnė atstatyta forma, pvz.: (**v)angstýties**, (**v)aũgstos**, (**v)aũgstės** „išsisukinėti nuo darbo“, (**v)andēnē** „vandens susikaupimas organizme, (**v)andēnnešis**, **-ė** „vandens nešėjas“ ir t.t. („Rusų tarmių žodyne“ kurie-ne-kurie žodžiai, kurių atstatymas į lk yra komplikotas ar nežinoma, kaip atstatyti, irgi yra pateikiami kelis kartus⁴⁰). Tokių pavyzdžių nėra daug, ir jie šio žodyno sistemos – kiekvieną žodį pateikti atskirai – negriaus.

Žodžio straipsnio struktūra yra panaši į didžiojo Lietuvių kalbos žodyno žodžio straipsnio struktūrą (skiriasi tik veiksmazodžių redagavimas, kuris panašus į „Dabartinės lietuvių kalbos žodyno“). Reikia priminti tik tai keletą dalykų.

1. Gramatinė žodžių charakteristika yra tokia, kaip ir didžiajame Lietuvių kalbos žodyne, t.y. lotyniškų žodžių santrumpos.

2. Žodžių reikšmės žymimos numeriais, o reikšmių niuansai atskiriami dviem lygiagretėmis (||). Pvz.: **māma** sf. (2) motina: *mō·na mā·ma ženūoje* [gydymo būdą] Vds. || *dvī·lekas mē·tu|tīkrā mā·ma* (labai stambi) Krš. **milžti**, **mélža**, **-o...** 2. prk. vilioti: *gūdrī kā·p lā·pi|mīlšti išmīlža vīskur i[s] sē·nīs* Krš. || traukti, reikalauti: *išmīlš iš tāvī·s vīsūz gīlūs* (kortas lošiant) Krš. **grybikė** sf. (2) vaistų tabletė:... || nuodas: *uždī·k tuokē·m pā·dlā· gri·bikīs kā·p šūni·/nūskrīps kuř pātuoriē* Krš...

3. Žodžių kilmė smulkiau nenagrinėjama, pasitenkinama tik nuorodomis lat. sl., germ., hibr., sv. (šiuo atveju nežinoma konkrečiai iš kokios) ir pan. Svetimos kilmės žodžių etimologijų atsisakyta dėl šių priežasčių: pirma, daugumo į šį žodyną dedamų iš kitų kalbų pasiskolintų žodžių kilmė seniai išaiškinta (pvz., E. Frenkelio etimologiniame žodyne, K. Būgos raštuose ir kt.), ir nebėra reikalo tų dalykų karto-

⁴⁰ Словарь русских народных говоров, вып. I (сост. Ф. П. Филин), р. 8–9.

ti, antra, norint išvengti nevienodumų, kaip, pvz., „Rusų tarmių žodyne“, kur vie-
ni žodžiai etimologizuojami (арда, ы, ж... карельск. род. п. ardo, вепск. ard
-жердь, на которой просушивается неводь⁴¹ ir t.t.), o kiti, taip pat svetimos
kilmės, ne (pvz.: арды мн. ... Вешала для просушки льна⁴² ..., битник, а м.
Совладелец пчелиного улья, пасеки. Йонав. Лит. ССР, 1961⁴³ ir t.t.)

4. Į fonetine transkripcija pateiktus tarmės sakinius įterpiami paaiškinamieji,
numanomieji, bet kalbėtojo nepasakyti žodžiai rašomi skliaustuose įprasta rašyba.

5. Patarlės, vaizdingieji ir šmaikstieji pasakymai rašomi už stogelio (^) ilius-
tracijų pabaigoje. Pvz.: gėrimas sm. (1)... ^ ví·ra· rū·ki·ma glerima nepāmet|búobas
li·žūve lá·idi·ma|túokes tuokē·les pri mūr·sa Pkš. nēlaimė sf. (1)... ^ sená·m smeřtız
dūriesi|jauná·m nē·laimie Krš. ir t.t.

6. Frazeologizmai yra pateikiami žodžio straipsnio gale už rombo (◊), t.y.
jie neskirstomi į idiomias ir metaforinius frazeologizmus, nes daugeliu atvejų sunku
nustatyti, „kuriai frazeologizmų rūšiai vieną ar kitą frazeologizmą priskirti“⁴⁴. Skirs-
tymas į idiomias ir frazeologizmus dažnai būna labai subjektyvus, nepabaigiamų
ginčų objektas, dėl to nutarta visus frazeologizmus dėti į vieną vietą, žodžio straips-
nio gale. Pvz.: mākaluoti, -uoja, -avo tr. 1...2. ...◊ liežuviū mākaluoti plepėti, liežu-
vauti: sē·nē vai·kōs vē·iz |uo jaunūojē lā·ksta li·žōpē mākalu·dama Vds. nōsē sf. (1)...

5. ...◊ an[t]nōsės labai greitai: kri·kšti·nas u[n] nūosīs Krš... nōsē pakilna geresnė
nuotaika: pag·ri|pakila mū[n] nūosī Dr. nōsē nukneĩba nusimena, netenka noro:
pū·li|dīrba|ālē kā·p niēka negā·va|i nuknē·ba nūosī Krš. ir t.t.

7. Kur aiškiai žinoma, rašomos stilistinės charakteristikos, pvz.: arch. (= archaiz-
mas), psn. (= pasenęs žodis, pasenusią sąvoką reiškias žodis), iron. (= ironiškas žodis
ar pasakymas), prk. (= perkeltinė reikšmė), vlg. (= vulgarizmas) ir t.t.; pažymimas
vartojimo intensyvumas, pvz.: ret. (= retai), reč. (= rečiau), džn. (= dažniau) ir kt.

8. Reikšmių aiškinimai įvairūs. a) Žodžiai, kurių kitos šaknys ar priesagos negu
lk, aiškinami lk atitikmenimis, t.y. sinonimiškai (retai aprašomuoju būdu). Pvz.:
nārzyties, -os, -ės kraipytis, maivytis: nā·rži·tī·š tuokūoms jaunūoms a tā·b gā·l PvnR...
nēryklā sf. (2) mezykla: šaū·lū·s* ī·r niērī·klā|prīner neřtīnū· Dr. nerštva sf. (4) įniršis:
ōžēin kūōkē nē·rštva|pagā·tā·u[s] soplīēšt·tē pā·čē|vāikōs PvnR. nēšinas, -ā adj. (3^b)
nešdamasis... ir t.t. b) Žodžiai, kurie tarmėje tik kitaip kirčiuojami ar lk neturi atitik-
mens, aiškinami aprašomuoju būdu. Pvz.: nēbuvēlis, -ė smob. (1) kas ilgai kur nebu-
vęs: ...kā·mē tā[s] sū·re[s] sōpōvīeles|atē·jē svētī·s nē·bōvīeles PvnR. nýkštis sm. (1)
pirmasis rankos ar kojos pirštas... nagaĩ sm. pl. (4) 1. toks prietaisas įkritusiems kibi-
rams iš šulinio traukti: kuř nā·gā·|viēdra nūoru iřtrá·uktī Dr. 2. toks linų apdirbimo
prietaisas: sū tuokē·s nā·gā·s [linų] gā·lvas nuřrá·uka Vrp. narinis, -ė adj. (2) iš tam
tikrų dalių, narių sudėtas: narīne· žūmbre· [buvo]|par vīduri šīřdīs ā·je Dr ir t.t. c)
Reikšmių pastovesni niuansai aiškinami taip, kaip ir žodžių reikšmės, pvz.: nūmonė
sf. (1) 1. supratimas:... || pažiūra: ka vēsē tuokūōs nū·muonez bū·tō|nebū·tō bā·rņō Vds.
2 numiškis, -ė adj. (2) savas, tuose namuose gyvenęs: numīškīs vai·kīs tās Krš. || prie
tų namų pripratęs: ta nō·mē.škē vār·na|vēščū·kō nepōskabē·n Vds; tū pažīnctų|tās nu-
mīškīs žvīrbļis|beu·dēģis Dr. ir t.t. e) Frazeologizmai aiškinami lk žodžių atitikmeni-

⁴¹ Словарь русских народных говоров, вып. 1, p. 271.

⁴² Ten pat, p. 272.

⁴³ Словарь русских народных говоров, вып. II, p. 298.

⁴⁴ Lietuvių kalbos žodynas, I (antras leidimas), Vilnius, 1968, p. XII.

mis, rečiau aprašomuoju būdu (tuo atveju frazeologizmo komponentai paprastai skiriasi nuo lk tik kirčiu ar kamienu arba negalima paaiškinti vienu žodžiu). Pvz.: **diūderį (dindas) mūšti** tinginiauti..., **numiēn eīti** mirti..., **áudras kėlti** šėlti, dūkti..., **baudaīs nueīti** likti tik pažadais..., **dōvis pryš dōvį** kaip tu man, taip aš tau..., **geřklę išveřsti** labai šūkauti... ir t.t. f) Įvairūs žodžio variantai ne aiškinami, bet nurodomi į būdingesnį, dažniau vartojamą tarmėje žodį. Pvz.: **girtiteláitis**, -ė adj. (1) žr. girtitelys..., **grįžtis** sf. (4) žr. grįžčia..., **gvilbýti, gvılbo, gvılbe** žr. gvalbyti..., **gvılbtį, -a, -ė** žr. gvelbti..., **įkandine** adv. žr. 1 įkandin..., **lūpšena** sf. (1) žr. lupsena... ir t.t. g) Veiksmažodiniai daiktavardžiai nurodomi į veiksmažodžius. Pvz.: **greibimas** sm. (2)→ greibti..., **gróvimas** sm. (1)→grauti..., **gruīlijimas** sm. (1)→gruilyti... ir t.t. Kai į šį žodyną veiksmažodis yra nepatekęs, o iš jo padarytasis daiktavardis dėl kirčiavimo skirtumo dedamas, tai toksai žodis aiškinamas aprašomuoju būdu. Pvz.: **grėbimas** sm. (1) traukimas grėbliu į vieną vietą..., **griežimas** sm. (1) darinėjimas, apipiaustinėjimas (apie daržoves)..., **gróbimas** sm. (1) čiupimas, griebimas... ir t.t. h) Augalų, gyvūnų, ligų pavadinimai aiškinami lk atitikmenimis (jei kita šaknis ar žodžio daryba) ir aprašomuoju būdu (jei skiriasi kirčiu), įrašant skliaustuose lotynišką jų pavadinimą. Pvz.: **lēgerstva** sf. (1) gelsvalapė usnis (*Circium oleraceum*)..., **lėndrė** sf. (1) nendrė (*Phragmites communis*)..., **gėžė** sf. (1) pilkasis garnys, gešė (*Ardea cinerea*)..., **gįrgždėlė** sf. (3^b)... 2. toks paukštis, griežlė (*Crex crex*)..., 2 **kruōpas** (sv.) sm. (2) tokia gerklės liga, krupas (*Laryngitis cruposa*)... ir t.t.

Fonetinė transkripcija

Šitame darbe vartojama dabar dialektologų priimta kiek supaprastinta fonetinė transkripcija.

Atkreiptinas dėmesys į šiuos dalykus:

1. Balsių ilgumas žymimas tašku šalia raidės (ilgųjų balsių viršuje, pusilgių apačioje) visais atvejais, nežiūrint, ar balsis yra kirčiuotas, ar ne. (Kurių-ne-kurių dialektologų atsisakymas žymėti balsio ilgumą, kai tasai kirčiuotas, šiuo atveju netinka, nes tarmės vakarinių šnektų dalis ištaria trumpai tvirtapradiškai kirčiuojamų dvigarsių *il, im, in, ir, ul, um, un, ur* ir dvibalsio *ui* pirmuosius sandus, o tvirtagale priegaidę turintys dvigarsių antrieji sandai *m, r* taip pat nepailgėja. Pvz.: *įlks, išvįrsių, sūmtis, žūnc, kūila, vaikūitis, vařks, žuūmbris* Krš, Vrp, Dr, Pkš ir t.t.⁴⁵

2. Lk trumpieji balsiai *i, u* vakarinėje tarmės dalyje yra kiek paplatėję. Jie rašomi su brūkšneliu apačioje. Pvz.: *prasįšvi·p/senūtis uo senūtis* Krž; *brūknį tūr uogūma...* Dr; *nūbrį/vįsį šuok/uo tū škandā·la kėlį* Pkš; *kū· tū padarį·sį/nusmūkelnį* Vrp ir kt.

3. Priebalsių minkštumas žymimas lankeliu viršum raidės, nenorint, kad brūkšnelis (‘), kurį daugelis dialektologų pradėjo vartoti savo darbuose, maišytusi su tvirtapradės priegaidės ženkle. Priebalsių minkštumas prieš priešakinės eilės balsius ir priebalsių grupėje nežymimas, nes čia tarmė nesiskiria nuo lk. Pvz.: *nūliemiam tūs mī·žūs pasietī...* Dr; *mā·s lūr·bam jūr·ktis iš tuókū· dįtpā·pū* Krš; *mī·žē· sō āku·tā·s/be āku·tū·n/ī·r veī·slō vėsuokū·* Vds; *tā·p i·sėbaisfėjā·u/di·vā·lā·u* Užv ir t.t.

⁴⁵ Plačiau apie tai žr. Vyt. Vitkauskas, Kuršėnų tarmės kirtis ir priegaidė, Lietuvių kalbotyros klausimai, 3, Vilnius, 1960, p. 71.

4. Enklizė žymima tik tuo atveju, kai kirtis iš pagrindinio žodžio yra nukeliamas į prielinksni ar dalelytę. Pvz.: *lūb mūnī ūškvī·s/ i dvi savá·itī pri·anū· ižbū·sū* Pkš ir t.t.

5. Kadangi visiškai nevartojama didžiųjų raidžių, tai po tikrinio daiktavardžio kiek aukščiau paskutinės žodžio raidės rašoma žvaigždutė (kad skaitytojams būtų aišku). Pvz.: *blī·nda* bō·va lū·kēškes / lū·kie* ānuō tievī·nē* Vds; *tarnavá·u lū·duo·fū·š* pri·tuō mužīka* Vrp; *parmakā·sijū iž daugiēlū** Vrp; *apī·apste· dalikīs* tī·duo·būže·* Krš. ir t.t.

Visur stengiamasi rašyti taip, kaip girdėta tariant, nors kartais susidaro neįprastas žodžių galo priebalsių vaizdas. Kalbos sraute, susidūrus vieno žodžio galo ir kito žodžio pradžios priebalsiams, tarmėje dažniausiai įvyksta priebalsių asimiliacija. Pvz.: *túokez būva vá·išes* Krš *numāl·šī vī·rus/siet kā·[p] pabū·čūtī* Dr.; *vēt karā·lāuz dūkterī pri mā·rū/kat smāks prarī·tū* (ps.) Dr. ir t.t. Jei visiškai susilieja vieno žodžio galo priebalsis su kito žodžio pradžios priebalsiu, pirmasis parašomas skliaustuose, kad būtų aiški žodžio reikšmė. Pvz.: *sējūōnc margl·nēs/kūoje[s] šōskē·rdōšes* PvnR; *pōtiras tōrē qštē·ktē vēsā·[m] mē·tū·* Vds; *kā·[p] par lūnga vē·izī/māškuō pavā·sarīs*... Dr; *duovenūok jū·zapu* q[ž] skuōla* Užv. ir kt.

Po kiekvieno tarmiškai, fonetine transkripcija pateikiamo sakinio yra rašoma vietovės santrumpa ir dedamas taškas kablelis (po paskutiniojo sakinio – taškas).

Registre žodžiai pateikiami šitaip:

a) Žodžiai, forma ir reikšmėmis visiškai sutampą su lk (turima omenyje „Dabartinės lietuvių kalbos žodynas“) turi pažymą kaip lk.

b) Prie žodžių, forma sutampančių su lk, bet neturinčių visų jai būdingų reikšmių, parašoma nuoroda, kokias DŽ pateikiamas reikšmės jie turi. Pvz.: *alkūnē* sf. (1) DŽ 1, 3 r. (Tai išeina: tarmėje šis žodis teturi DŽ pateikiamas reikšmės: 1. rankos kaulų sąnara per rankos vidurį... 3. prk. kelio, upės vingis, užsisukimas...)

c) Vulgarūs žodžiai, vartojami daugelyje lietuvių tarmių, t.y. neturį izoglosų, bet dėl suprantamų motyvų neištraukiami į norminamuosius žodynus, neaiškinami; tik parašoma: kaip ir kitose tarmėse.

d) Svetimos kilmės žodžiai, nevartojami ir nevartotini lk, rašomi laužtiniuose skliaustuose, pateikiant jų reikšmę. Pvz.: *[aprubē* (sl.) sf. (3^b) vienkiemis]

e) Jei kokį lk žodį ar skolinį turi tik tarmės šnektų dalis, tai stengiamasi nurodyti. Pvz.: *apvārtis* sm. (1) kaip lk.: Krš, Pkš, Vrp (kitos šnektos turi formą *apārtis*); *aušrā* sf. (4) kaip lk.: Dr, Krš, Pkš, Vrp, Vkšn, Užv (PvnR, Vds *aušrā* antrosios kirčiuotės); *[stal̃das* (germ.) sm. (2) tvartas: PvnR, Užv, Vds, Vkšn] (kitos šnektos vartoja žodį *kūtē* || *kūtē*) ir t.t.

ПРИНЦИПЫ СОСТАВЛЕНИЯ СЛОВАРЯ ГРУППЫ ГОВОРОВ

В. ВИТКАУСКАС

Материал для словаря группы говоров (собрано 48.000 карточек) собирался в северо-восточных дунининских говорах (Куршенай, Дирвоненай, Пакшталяй, Варпутенай Шяуляйского района, Видсодис, Ужвянтис Кяльмеского района, Павандяне, Векцналяй Тяльшайского района).

Основная цель словаря — со всей возможной последовательностью показать, чем лексика исследуемых говоров отличается от лексики литературного языка, узнать, какие диалектные слова вошли в литер. язык, в язык художественной литературы, как можно более широко представить фразеологию живой народной речи. Словарь также уточнит и облегчит исследование языка тех литовских писателей, которые родились или долго жили на территории этих говоров или недалеко от нее (Жемайте, Лаздину Пяледа, Шатрийос Рагана, П. Вишинскис). Кроме того, словарь пополнит материалы академического словаря и атласа литовского языка.

Словарь группы говоров по существу может быть дифференциальный словарь. На первое место в нем выдвигается тот пласт балтийской, литовской лексики, который либо вообще неизвестен литовскому литер. языку, либо по каким-нибудь особенностям от него отличается. Критерий сравнения один — литературный язык. Для словаря отобраны лексические, словообразовательные, акцентуационные, семантические диалектизмы.

Чтобы читатель мог познакомиться и с тем пластом лексики, который является общим и для исследуемых говоров и для литер. языка, к словарю прилагается регистр, в котором приведены слова, общие с литер. языком. Та часть лексики исследуемых говоров, которая чем-нибудь отличается от литер. языка, в словаре приводится более подробно, с предложениями, а остальная часть — только фиксируется в регистре. Таким образом весь словарь в целом охватывает всю систему этого ареала говоров.

SANTRUMPOS

Dr = Dirvónėnai (Juozapavà), Šiaulių r.

Krš = Kuršėnai, Šiaulių r.

Pkš = Pakšteliai, Šiaulių r.

PvnR = Pāvandenė (rytinė apylinkės dalis), Kelmės-Telšių r.

Rdn = Raudėnai, Šiaulių r. (palyginimas).

Užv = Užventis, Kelmės r.

Vds = Vidsodis, Kelmės r.

Vkšn = Vieksnaliai, Telšių r.

Vrp = Várputėnai, Šiaulių r.

Kiti sutrumpinimai kaip „Lietuvių kalbos žodyne“